

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.157>
УДК 323.25; 470(477.41)+(477.51) «1932/1933»

Ігор ЯКУБОВСЬКИЙ

кандидат архітектури,

доцент кафедри основ архітектури та архітектурного проектування,
Київський національний університет будівництва і архітектури (Київ, Україна)

yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>

ЧИТАЮЧИ МІЖ РЯДКІВ: ГОЛОДОМОР НА ШПАЛЬТАХ РАЙОННОЇ ПРЕСИ КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ У 1932—1933 рр.

Мета полягає у з'ясуванні особливостей фіксації в районній пресі Київщини та Чернігівщини 1932—1933 рр. інформації про Голодомор. **Методологія**, спираючись на принципи історизму, поєднує методи контекстуального аналізу, абстрагування, компаративістики, систематизації. **Основні результати**. Виявлено масив прямої й опосередкованої інформації про виникнення Голодомору. З'ясовано, що попри тотальну провладну спрямованість районної преси та жорстку цензуру, на шпальти газет проникали навіть прямі згадки про голод. Комплекс прихованої інформації зосереджений у матеріалах щодо громадського харчування, розподілу авансів, зрізання зеленого колосся, вилучення мізерної кількості зерна, встановлення одноосібникам хлібозаготівельних планів, вищих за валовий збір. Інформація про голодування селян територіально покриває різні частини лісостепової та поліської зон обох областей, а хронологічно кінець 1931 — середину 1933 рр. **Перспективи подальших досліджень** полягають насамперед у використанні опрацьованих підходів для дослідження районної преси інших областей. Крім того, встановлено наявність підстав з'ясувати на основі матеріалів газет кореляцію на мікрорівні між хлібозаготівельними планами та валовим збором. **Практичне значення результатів**. Простежені особливості

Цитування: Якубовський І. Читаючи між рядків: Голодомор на шпальтах районної преси Київської та Чернігівської областей у 1932—1933 рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 157—169. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.157>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 2 (575)

відображення в районній пресі проблематики голодування селян додатково спростовують спроби заперечити факт цілеспрямованої організації Голодомору. Проговорюючись на шпальтах газет про голод у різних кліматичних зонах і регіонах господарської спеціалізації внаслідок вилучення зерна, влада увиразнювала, що в основі трагедії лежало не що інше, як свідомий намір створити на території УСРР умови, несумісні з життям.

Ключові слова: Голодомор, районна преса, Київська область, Чернігівська область, пряма та прихована інформація.

Необхідність актуалізації матеріалів радянської періодики для дослідження Голодомору-геноциду 1932—1933 рр. цілком очевидна. В умовах масштабних втрат документів [1] преса, як добре збережений масив, у будь-якому випадку заслуговує на прискіпливу увагу. Однак до сьогодні потенційні можливості газет залишаються не використаними. Свого часу Дж. Мейс уважав радянську пресу «найціннішим джерелом інформації, бо подає дуже багато даних про політику, яка спричинилася до Голоду» [2, С. 106]. Пізніше Г. Боряк слушно зазначав, що «вивчення місцевих друкованих медіа дає можливість відновити особистісний аспект цієї трагедії на мікрорівні в кожному селі» [3, С. 131]. С. Кульчицький пропонував залучити районні газети та «провести трудомістку роботу з суцільного перегляду цієї періодики за грудень 1932 і січень — лютий 1933 р.» як для виявлення повідомлень про конфіскацію всього продовольства, так і для уточнення хронології початку й завершення цієї каральної акції як геноциду українських селян [4, С. 424].

Значущість районної преси як джерела з історії Голодомору визначається насамперед тим, що на той час мережа охоплювала всі районні центри. Місцеві видання мали «тримати руку на пульсі подій», впливаючи на них у потрібному для влади річищі. Ідеологічна функція газет та жорсткий режим цензури, безумовно, накладали величезний відбиток на зміст, а проте необхідність швидко реагувати на мінливу поточну ситуацію, а також явний дефіцит вправних редакторів та навіть кваліфікованих цензорів [5, С. 78] зробив неминучою появу в газетах як прямої, так і прихованої інформації про генезу й функціонування механізму Голодомору.

Своєрідною верхівкою піраміди було проникнення на шпальти районної преси проблематики голоду як такого. Саме з'ясуванню особливостей його відображення в періодиці Київщини та Чернігівщини і присвячено цю статтю. Буде простежено, в якому вигляді повідомлення, що прямо чи завуальовано свідчили про лютування голоду, потрапляли в газети, як це виглядає в територіальному розрізі, які існують можливості для виявлення у цьому джерелі прихованої інформації.

Вибір територіальних рамок зумовлений тим, що подібне дослідження може бути ефективним лише у випадку опрацювання значних масивів районної преси. Звуження формату зменшить вірогідність виявлення спорадичних обмовок, цих найцінніших для дослідника свідчень, здатних зазирнути за ширму, якою влада камуфлювала ті чи інші реалії.

У своїх тогочасних межах зазначені адміністративні одиниці покривали сучасні Київську, Чернігівську, більшу частину Житомирської, Черкаської та Сумської обл. Крім того, до 15 жовтня 1932 р. до складу Київської обл. входили 29 районів Чернігівської обл. Це лише збільшує доцільність розгляду районної преси обох областей у комплексі. Досі її під кутом виявлення особливостей відображення проблематики голодування селян не вивчали. Були лише зроблені окремі спроби окреслити можливості преси Чернігівщини для дослідження деяких інших аспектів Голодомору [6—10]. Побачило світ також дисертаційне дослідження, в якому побіжно розглядалася роль преси цього регіону в період Голодомору [11].

Результати евристики в найповніших зібраннях районної преси (фонди НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України та Книжкової палати України) засвідчили, що зі 108 районних газет тогочасних Київщини та Чернігівщини не збереглися лише комплекти з 4 районів: Мархлевського, Пулинського, Лутинського, Розважівського. Не вдалося виявити за 1933 р. газет Недригайлівського, Тетіївського, Потіївського та Фастівського р-нів. А «Коллективіста Переяславщини» за 1933 р. віднайдено лише шість чисел. Значні втрати зафіксовано у випадку з ружинською, новоград-волинською, городищенською, глухівською газетами. В решті випадків втрати не перевищують 10—15 % річного випуску. Для виявлення відповідної інформації опрацьовано збережені комплекти 104 районних газет, що дозволило сформуванню репрезентативну джерельну базу дослідження.

Пряму та опосередковану інформацію про факти голоду виявлено від листопада 1931 до липня 1933 рр., яка географічно охоплює всі частини обох областей. Спектр повідомлень — від обмовок до прямих тверджень та інформації, що відфільтровується за допомогою контекстуального аналізу. Показово, що приховану інформацію та обмовки містять не тільки замітки про ситуацію на місцях, а й редакційні статті та навіть районні постанови. Водночас найперспективнішими для виявлення опосередкованих свідчень є групи повідомлень про особливості громадського харчування (виявлено 68), розподілу авансів натурою (47), зрізання ще не визрілих колосків (46), вилучення «буксирними бригадами» мізерної кількості зерна (27).

Прямих свідчень виявлено небагато — 11. Це цілком прогнозовано як на суворий режим цензури. Але якраз їх проникнення на шпальти преси набуває непересічної ваги, особливо з огляду на виявлення їх у газетах із різних кліматичних зон і територій сільськогосподарської спеціалізації.

Прямі звістки про голод починаються вже з листопада 1931 і покривають період до кінця лютого 1933 рр. Наводячи вислови про голод, газети здебільшого відразу ж спростовували їх, повідомляючи для контрасту про виявлення прихованого збіжжя. Проте така модель подання матеріалу все одно передбачала обговорення теми голодування. І саме це було насправді вироком владі, адже вказувало на появу у соціумі настільки стійкого дискурсу, що його намагалися заглушити газетними публікаціями.

16 листопада 1931 р. богуславський «Шлях колгоспника» надрукував замітку «Розтрощили кубло глитаїв», в якій повідомлялося про усвідомлення

колгоспницями із с. Москаленки того, що виконання спущеного згори плану хлібозаготівлі неминуче призведе до голоду: «[...] найвідсталіша частина колгоспників — жінки, повторюючи слова куркулів на кожному кроці вдавалися до уповноваженого РПК, голови сільради *“ми ж будемо з голоду пухнути”*» (тут і далі виділення тексту наші — І. Я.)¹. Для демонстрації нібито «облудності» цих слів у сусідніх замітках мовилося про виявлення прихованого хліба в одноосібників сіл Зеленьки, Біївці, Киданівка².

Хронологічні рамки повідомлення брацлавської районної газети вкотре підштовхують до того, щоб подивитися на хлібозаготівлю 1931—1932 рр. цілісно. У протилежному випадку штучно порушується органічність процесу формування передумов для виникнення вже навесні 1932 р. масового голоду в УСРР. Чому наведений вище випадок із с. Москаленки має бути вписаний до іншої системи координат, а не, скажімо, інформація з «Колгоспника Рокитянщини» за 24 січня 1932 р.: у колгоспі «Пролетар» із с. Янківка селяни Панас Ткаченко та Володимир Романчук відкрито заявляли: «Не будемо працювати, *ми самі голодні*»³.

Не менш очевидними були тези в баранівському «Більшовицькому штурмі». 27 березня 1932 р. газета оприлюднила інформацію, що у с. Середнє вчитель Антон Багинський та Ц. Багинський, в яких «буксирна бригада» вилучила віднайдене збіжжя, «весь час агітували селян та розкладали маси тим, що вони голодують: *“Влада позабирала весь хліб, скоро вимremo”*»⁴. 11 квітня це саме видання навело висловлювання вже члена Мирославської сільради Білобровчука: «Хліба немає, насіння теж, хоч вмирай з голоду»⁵.

Привертає увагу стаття у брусилівській «Колгоспівській правді» за 10 березня 1932 р. «Куркульських агентів до права», весь пафос якої спрямований проти «бездіяльності» сільради с. Черногородка з приводу формування насінневих фондів. Член сільради Іван Луценко звинувачував: «У нас їсти нічого, а не те що сіяти»⁶. Газета не вмістила поряд інформацію про віднайдений хліб, як це робили зазначені вище часописи. Обмежилася лише кваліфікацією цих слів як «контрреволюційної агітації».

А ось приклади з Київського Полісся. Барашівська газета 15 лютого 1932 р. повідомляла: «Член колгоспу “Зоря” Свинціцький Павло, агітуючи проти виконання плянів хлібозаготівель колгоспом, в той же час вимагав від колгоспу хліба, бо в нього мовляв *нема чого їсти*. Але в цього куркульського агента Свинціцького знайшли 2 мішки закопаного хліба»⁷. Така мізерна кількість виявленого зерна жодним чином не може спростувати слова про недоїдання. Селянин, очевидно, приберігав збіжжя на «чорний день», щоб урятуватися від голодної смерті.

¹ *Шлях колгоспника*. Богуслав. 16 листопада 1931 р. № 116. С. 1.

² Там само.

³ *Колгоспник Рокитянщини*. Рокитне. 24 січня 1932 р. № 8. С. 1.

⁴ *Більшовицький штурм*. Баранівка. 27 березня 1932 р. № 33. С. 1.

⁵ Там само. 11 квітня 1932 р. № 38. С. 1.

⁶ *Колгоспівська правда*. Брусилів. 10 березня 1932 р. № 28. С. 1.

⁷ *Більшовик Полісся*. Бараші. 15 лютого 1932 р. № 3. С. 1.

Димерська газета «Шляхом колективним» вклала в уста селян логічну пару: формування насінневих фондів — голод. 23 березня 1932 р. видання накинuloся на комуністів Клементовича та колишнього голову колгоспу з с. Лютеж Мельниченка за слова, що «хліба немає, голодуємо, допомагайте натурою»⁸. У червні ж у с. Сичівці, як повідомляла районка, заможний селянин Яременко «на засіданні виступає і заявляє, що “ми голодні, нема хліба та картоплі”»⁹.

Особливого підтексту повідомленням надає стаття секретаря Димерського райкому КП(б)У Шутенка, видрукувана 22 червня, де констатується виконання районом плану формування насінневих фондів у розмірі 10 792 ц, з яких 3200 ц було «надано соціалістичну допомогу відсталим районам Київської області»¹⁰. Ця теза видає й безмежний цинізм влади, і її готовність піти на організацію голоду навіть на незерновому Поліссі. Райони Київщини, які сам ЦК КП(б)У зарахував до таких, що потребують продовольчої допомоги, адже перебувають у «найтяжчому стані» [12, С. 176], названо відсталими у формуванні насінневих фондів.

Решта виявлених у районних газетах прямих згадок про голод стосується хлібозаготівельної кампанії 1932—1933 рр. «Колгоспне життя» з Остра зазначало 28 грудня 1932 р., що на хуторі Набильських «куркуль» М.І. Набильський, «маючи тверде завдання по хлібозаготівлі, весь час відмовлявся від задачі, мотивуючи тим, що сам, мовляв, сидить голодний, тому що не вродило... Цей куркуль заховав у стогу сіна свого сусіда червоноармійця Набильського В.М., де знайдено було: гречки 1 мішок, проса 1 мішок, ячменю 1 мішок, крім того, виявлено на полі під засівом житва 1 яма картоплі цього ж куркуля»¹¹. Васильківська «За більшовицькі темпи» 4 січня 1933 р., «розвінчуючи» «шалений опір з боку куркуля» у с. Яцьки, писала: «В одноосібника Розумовича знайдено захований під піччю хліб — а цей Розумович скиглив, показував лушпайки з картоплі, які він начебто їв із родиною замість хліба»¹².

Найбільше вражає своєю однозначністю надрукована 26 лютого 1933 р. в Обухівській газеті стаття «Трипілля ганебно провалює підготовку до засівкампанії й мобкоштів», підготовлена «буксирною бригадою», надісланою з Обухова. «Буксирники» звинувачували місцевого парторга Коропа, який їм заявив: «Ви працюєте, бо не знаєте умов Трипілля: тут багато голодних і пухлих, а комсомольці, що голодають, і тому ніхто не хоче працювати ні в сільраді, ні на кутках»¹³. Твердження про лютування голоду максимально чітке, а те, що воно належить парторгові, лише підвищує ступінь надійності. Показовою була подальша реакція влади. 22 березня газета вийшла з текстом постанови Обухівської РКК-РСІ «Про обслідування с. Трипілля», де зазначалося, що бригада «протягнула через газету позитивно не витриману, а в окремих місцях і шкідливу статтю, скориставшись із політичної

⁸ *Шляхом колективним*. Димер. 23 березня 1932 р. № 9. С. 1.

⁹ Там само. 22 червня 1932 р. № 33. С. 1.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Колгоспне життя*. Остер. 28 грудня 1932 р. № 116. С. 1.

¹² *За більшовицькі темпи*. Васильків. 4 січня 1933 р. № 2. С. 1.

¹³ *Колгоспник Обухівщини*. Обухів. 26 лютого 1933 р. № 18. С. 1.

близькості редакційних працівників (редактор був на селі)». Для певності бригаді висунули ще кілька звинувачень. Їй навіть закидали самовільне вилучення в селян істівних припасів, хоча санкцію на конфіскацію всього продовольства дала відома телеграма Й. Сталіна від 1 січня 1933 р. [4, С. 417—418]. Постанова наголошувала, що бригада «себе не виправдала, а навпаки скомпрометувала, незаконно відбираючи печений хліб, олію та інші продукти для власних потреб»¹⁴. Утім м'якість накладених на бригаду стягнень — зауваження (!) — видає, що саме влада була справжнім ініціатором позбавлення селян можливості вижити¹⁵.

Тоді ж на Чернігівщині «Правда Прилуччини», тавруючи активістів із с. Дідівці за відмову повертати начебто «незаконно розданий хліб», писала: «Наприклад, член управи Гарагуля навіть вдавався до куркульської провокації, він заявив, що, мовляв, колгоспники *самі пухнуть з голоду* і запропонував зробити у всіх колгоспників обшуки, мовляв, тоді побачите, що хліба ні в кого нема. Гарагуля в управі несамотній. Мовчанням його підтримують усі члени управи»¹⁶. Як і у трипільському випадку, автор відвертого зізнання був сільським активістом і борцем за колективізацію. Газета підкреслювала: «Я каже він — життя віддав за радянську владу, за колгосп, і в той же час *бреше, що колгоспники голодують*, агітує, щоб земля залишилась незасіяною і вдається до провокації. Відверто заявляє: “директиви про повернення незаконно розданого хліба є шкідництво”»¹⁷.

Крім прямих згадок про голод, районні газети містять масив прихованої інформації. У таких випадках вони або проговорюються, або ж виникнення голоду простежується з підтексту тих повідомлень, які, на перший погляд, не несуть нічого подібного. Контекстуальний аналіз із використанням уведених до наукового обігу документальних джерел дозволяє відчувати наближення Голодомору в різних кутках Київщини та Чернігівщини.

На прискіпливу увагу заслуговують усі матеріали районних газет про налагодження та функціонування в колгоспах громадського харчування. Виразні обмовки можуть містити навіть надруковані в місцевій пресі районні постанови із цього приводу, як-от Сквирського райкому КП(б)У «Про організацію громадського харчування в колгоспах» від 12 квітня 1932 р. Документ відкрито заявляв: «Беручи на увагу те, що в 12 селах є *повна відсутність озимини для потреб харчування у колгоспах*»¹⁸. На тлі віднесення Сквирщини до районів із найтяжчим становищем [12, С. 169] наведені тези однозначно мають бути витлумачені як непрямі свідчення про виникнення голоду.

Важливим опосередкованим індикатором було засудження в газетах на початку 1933 р. фактів використання в колгоспах задля харчування частини вже зібраних насінневих фондів. Баранівський «Більшовицький темп», наводячи подібний випадок, ще й уточнював, що насінневий фонд сформований не пов-

¹⁴ Там само. 22 березня 1933 р. № 26. С. 1.

¹⁵ Там само. № 26. С. 1.

¹⁶ *Правда Прилуччини*. Прилуки. 15 березня 1933 р. № 24. С. 1.

¹⁷ Там само.

¹⁸ *Коллективне село*. Сквир. 28 квітня 1932 р. № 44. С. 1.

ністю¹⁹. І цим лише підсилюється враження, що перемелювання на борошно зерна з фонду було крайнім засобом, спричиненим голодом.

Промовисте послідовне наголошення в більшості районних газет на неприпустимості годувати обідами тих колгоспників, котрі не задіяні конкретного дня на роботах. Одним із прикладів може бути та ж зазначена вище постанова зі сквирської районки. Намір колгоспних управ харчувати всіх не може не бути розцінений інакше, ніж завуальовані спроби врятувати якомога більшу кількість колгоспників. Зрозуміло, що у випадку відсутності голоду цінність громадських обідів була б дуже низькою для тих, хто не міг чи не бажав виходити на роботу. Водночас показна турбота районних газет про налагодження харчування лише тих колгоспників, що залучалися до робіт, явно віддає зацікавленістю влади врятувати обмежену кількість селян, необхідну для забезпечення сільськогосподарського циклу.

Аналогічні висновки напрошуються й на підставі газетних матеріалів, які таврували колгоспний «актив» за виділення зерна непрацездатним. Приміром, вищедубечнянська «За темпи» надрукувала постанову райкому КП(б)У від 16 грудня 1932 р., яка називала виділення у с. Ошитки хліба й картоплі на 585 непрацездатних «проявом контрреволюційності»²⁰.

Представницький масив завуальованої інформації про виникнення навесні 1932 р. голоду містить районна преса в контексті нещадної критики сільської верхівки за перевищення ліміту зерна на авансування колгоспників (10—15 % від фактично намолоченого). З початком жнив 1932 р. практично всі газети наповнилися матеріалами про те, що в колгоспах почали чимскоріше авансувати колгоспників зерном в якомога більшій кількості. Це видає намір управ ліквідувати наслідки весняного голоду та запобігти новому, наближення якого віщували спущені згори нереальні хлібозаготівельні плани. Особливо різюче про дотримання у селах такого підходу свідчать непоодинокі факти виділення на аванси 50—100 % зібраного збіжжя. Повідомлення про абсолютні 100 % вмістили, зокрема, сквирська, бахмацька, черкаська газети²¹. Водночас черкаський «Прапор комуни» проговорився і про справжню причину: «У колгоспі пояснюють це бруталне перекручення вказівок партії та уряду про видачу авансів тим, що, мовляв, це не аванси, а так видаємо на харчування. Ось обміркуємо цю справу й вирішимо як видавати справжні аванси»²². В інший спосіб про це саме писала недригайлівська газета «Коллективіст-ударник». Надрукована тут постанова райкому КП(б)У не тільки засудила практики виділення на аванси всього обмолоту та додатково по 1,5 фунти хліба на громадське харчування, а й констатувала, що останнє всупереч усім настановам поширили навіть на підлітків²³.

¹⁹ *Більшовицький штурм*. Баранівка. 9 лютого 1933 р. № 36. С. 1.

²⁰ *За темпи*. Вища Дубечня. 23 грудня 1932 р. № 56. С. 1.

²¹ *Коллективне село*. Сквиря. 13 серпня 1932 р. № 86. С. 1; *Прапор комуни*. Бахмач. 21 серпня 1932 р. № 7. С. 1; 24 серпня 1932 р. № 8. С. 1; *Прапор комуни*. Черкаси. 30 липня 1932 р. № 77. С. 1.

²² *Прапор комуни*. Черкаси. 30 липня 1932 р. № 77. С. 1.

²³ *Коллективіст-ударник*. Недригайлів. 23 серпня 1932 р. № 91. С. 1.

Завдяки спеціальній кампанії влади, покликаний запобігти полюванню голодних селян на колоски, інформація про численні факти, які відображають масовість явища, потрапила до районних газет. Побічним ефектом стало засвічування випадків зрізання зелених побігів, що є однією з ознак лютування голоду напередодні жнив. Про масштаби явища у селах улітку 1932 р. дає уявлення дмитрівська районна газета. Лише в одному числі вона згадувала села Дмитрівку, Рубанці, Гайворон. В останньому тільки М. Крамарець скошив 35 кв. сажнів зеленого колгоспного жита, а М. Корж, Д. Коваль і В. Ткаченко нарізали 2 пуди зеленого колосся²⁴.

У червні — липні 1933 р. подібні практики спалахнули з новою силою, навіть у поліських районах, де селяни мали більше шансів уникнути руйнівного голоду. Так, передовиця бородянської «За більшовицькі темпи» констатувала, що у селах Дружня, Шилівка, Луб'янка, Феліціялівка 8 липня впіймано зрізувачів колосків²⁵. В Ємільчинському районі газета наводить факти за середину липня²⁶. Овруцька «Шлях колективіста» зазначала, що у с. Острів ще до жнив зрізали навіть ячмінне колосся²⁷. Васильківська «За більшовицькі темпи» 24 червня писала, що у с. Рославичах «куркульський прихвостень-одноосібник Рак майже щодня ходить на поле зрізувати ще не вистиглі колоски»²⁸. Коропська районка 19 липня 1933 р. прямо зазначала, що у с. Жовтневе Г. Савченко зрізав колоски зеленого жита, і вже у середині липня за це було засуджено заможних селян із с. Карильське М. Цимбала, Г. Прокопенка, І. Нешту²⁹. «Колективіст Буринщини» 22 липня писав, що з 7 до 16 липня включно в районі впіймали 20 осіб. Значним було територіальне поширення явища: Воскресенка, Миколаївка, Олександрівка, Гвинтове, Михайлівка, Степанівка, П. Слобода, Дич, Клепали, Успенка, Буринь³⁰.

Завуальованими свідченнями про свідомий курс влади на вбивство голодом, а заодно і про неминуче настання голоду слід визнати й повідомлення про вилучення «буксирними бригадами» у селян мізерної кількості зерна. Тобто відбирали не товарні запаси, а призначене для харчування. Просочувалися в газети навіть повідомлення про вилучення останнього хліба. Для прикладу, у члена Берківської сільради Козелецького району Степана Ткаченка знайдено закопаний у хліві мішок пшениці³¹. У селі Ряшках Іваницького р-ну у Василя Бибика на городі, в ямі, знайшли 80 кг хліба³². Шполянська «Шлях колективіста» писала 13 січня 1932 р., що у с. Кисилівка зафіксовано наступні практики: «У біднячки Бабанкової Христі, що на 4 їдці сиріт має, 0,65 га землі й податку платить, стягнуто у безспірному порядку хліб. У Пишного Семена, бідняка, що

²⁴ *Колгоспник Дмитрівщини*. Дмитрівка. 17 липня 1933 р. № 70. С. 1.

²⁵ *За більшовицькі темпи*. Бородянка. 12 липня 1933 р. № 63. С. 1.

²⁶ *Колективіст Ємільчинщини*. Ємільчине. 13 липня 1933 р. № 71; 16 липня 1933 р. № 72. С. 1.

²⁷ *Шлях колективізації*. Овруч. 21 липня 1933 р. № 93. С. 1.

²⁸ *За більшовицькі темпи*. Васильків. 24 червня 1933 р. № 56. С. 1.

²⁹ *Поліський комунар*. Короп. 19 липня 1933 р. № 73. С. 1.

³⁰ *Колективіст Буринщини*. Буринь. 22 липня 1933 р. № 65. С. 1.

³¹ *Розгорнутим фронтом*. Козелець. 23 січня 1932 р. № 5. С. 1.

³² *Соціалістичний наступ*. Іваниця. 29 листопада 1932 р. № 86. С. 1.

має 2,03 га на 8 їдаків, теж *забрано останній хліб*, у той час, коли він виконав свої завдання по контрактації»³³. Подібні приклади можна наводити й далі.

Ще один вимір цієї ж проблеми полягає у фіксації фактів установаження таких хлібозаготівельних завдань односібникам, які навіть перевищували валовий збір зерна. А застосування подібного підходу й на Поліссі додатково свідчило про намір влади організувати Голодомор на всій території УСРР. «Колективіст Ємільчинщини» повідомляв, що у с. Андріївці вповноважений райвиконкому Усач «довів контрактантам плян хлібозаготівлі не з фактичного засіву, а коли деяким доводив і з фактичного засіву, то *довів стільки, скільки нього й не вродило*. 3 0,20 га засів доводив по 36 пудів»³⁴.

В іншому кутку тодішньої Київщини черкаський «Прапор комуни», тавруючи хід хлібозаготівлі у с. Думанці, зазначав: «Ось Ільченко Тетяна замість 48 пуд продала державі тільки 13 пудів, заховала 14 пудів хліба»³⁵. Навіть якщо припустити, що частину збіжжя селянці вдалося надійно сховати, все одно співвідношення між планом і валовим збором вражає. Ця ж газета 23 листопада 1932 р., повідомляючи про ухвалу суду з приводу невиконання плану односібником із с. Вергуни Йосипом Коваленком та Лукою Йосипенком з с. Нечаївки, подала промовисті цифри: у першого за плану 16 пудів знайшли лише 16, а у другого — 20 пудів, тоді як мав ще здати до плану 38 пудів³⁶.

Розглянуті повідомлення однозначно підштовхують до необхідності проводити на рівні сіл і колгоспів ретельний аналіз співвідношення між хлібозаготівельними планами та валовим збором, що може створити додаткові можливості для деталізації наміру організувати Голодомор.

Привертає увагу поява в районній пресі вже у січні 1932 р. звісток про вилучення у селян продовольства. Зокрема в тій-таки Киселівці Шполянського р-ну «буксирники» *«забирають різні харчові продукти* та дрібні речі, а коли хата на замку, то не зупиняються і перед тим, щоб і зламати замка, і все ж таки зробити обшук»³⁷. Тоді ж у с. Васильків у селян забирали печений хліб та крупи³⁸. Зовні шполянська газета засуджувала такі дії.

Потребує спеціального аналізу із залученням преси з інших регіонів та документальних джерел питання, чи виявлені поодинокі випадки були самодіяльністю, чи вже тоді санкціонувалися владою? Це важливо й у контексті актуальної концепції С. Кульчицького щодо переходу Кремля лише у січні 1933 р. до стратегії позбавлення українських селян уже будь-яких їстівних припасів. Показово, що преса Київської та Чернігівської областей за початок 1933 р. містить лише поодинокі звістки, як-от у зазначеному вище випадку у с. Трипіллі. Фарисейська критика в газетах «лівих закрутів» старанно оминає проблему ви-

³³ *Шлях колективіста*. Шпола. 13 січня 1932 р. № 5. С. 1.

³⁴ *Колективіст Ємільчинщини*. Ємільчине. 5 жовтня 1932 р. № 110. С. 1.

³⁵ *Прапор комуни*. Черкаси. 30 вересня 1932 р. № 101. С. 1.

³⁶ Там само.

³⁷ *Шлях колективіста*. Шпола. 2 лютого 1932 р. № 13. С. 1.

³⁸ Там само. 8 лютого 1932 р. № 15. С. 1.

лучення їжі, що може свідчити про намір уникнути будь-яких таких згадок. Так що потенціал преси для групування подібних випадків украй незначний. Він поступається зафіксованим джерелам усної історії [13, С. 288—327]. Набагато перспективнішою є каталогізація випадків вилучення дрібних обсягів зерна й картоплі, що виконувало ту саму функцію — створення умов для невиживання.

Приховану інформацію про голод інколи містять постанови районного рівня з приводу підготовки до сівби. Прикладом може бути надрукована 12 березня 1932 р. в ріпкинській «За соціалістичне Полісся» постанови райкому КП(б)У від 11 березня «Про стан готування до весняної сівби». На перший погляд, документ нічим особливим не відрізняється від постанов аналогічного спрямування, проте в комбінації з постановою Київського обкому КП(б)У «Про порядок утворення та зберігання насінневих фондів» він набуває ознак індикатора виникнення в районі голоду. Обласна постанова вимагала перевести в насінневі всі наявні колгоспні фонди³⁹. Ріпкинська, жорстко прописуючи сільрадам усупільнити все зерно, містила наступний пункт: «Заборонити перемел на борошно посівматеріалу: вівса, віки та ярої пшениці»⁴⁰. Резонуючи з обласною постановою, цей пункт фактично підтверджував те, що голод у районі або розпочався, або ось-ось мав розпочатися. Інакше навіть було перемелювати частину зведеного на зсіпні пункти посівного матеріалу, особливо вівса?! Невипадково тутешні колгоспи намагалися приховувати фуражні фонди, про що прямим текстом ішлося у цій постанові.

Показове повідомлення потрапило у вересні 1932 р. на шпальти житомирської «Радянської Волині»: серед населення Житомирського та навколишніх районів поширилися практики виїзду по хліб, який потім перепродували, аж у Ленінградську обл.⁴¹ Сам факт того, що закупівля там хліба давала зиск на Житомирщині, та ще й уже на початку осені (!), свідчить про надзвичайно високий ступінь вилучення зерна в усьому регіоні, а отже й про наближення голоду.

Зрештою, ще один блок прихованої інформації про голод відфільтровується з повідомлень районної преси про стан шкільництва, демонструючи при цьому, наскільки важливо деконструювати газетні тексти, інакше вони сформулюють викривлені уявлення. Богуславський «Шлях колгоспника» 7 серпня 1933 р. надрукував статтю з гострою критикою завідувача дитячого будинку у с. Медвин М. Гогулі. Йому закидали щоденне привласнення 4—5 кг продуктів. Як наслідок стан дітей у дитбудинку був жахливим: «25 відсотків хворі на різні заразні хвороби, 9 дітей померло»⁴².

Здавалося б, тут усе гранично ясно. Проте однозначність відразу зникає, як тільки вписати статтю в контекст інформації документальних джерел про ситуацію у с. Медвин. Ще на рубежі лютого — березня 1933 р. Богуславський райком

³⁹ *Прапор комуни*. Бахмач. 4 березня 1932 р. № 63. С. 1.

⁴⁰ *За соціалістичне Полісся*. Ріпки, 12 березня 1932 р. № 3. С. 1.

⁴¹ *Радянська Волинь*. Житомир. 23 вересня 1932 р. № 132. С. 1.

⁴² *Шлях колгоспника*. Богуслав. 7 серпня 1933 р. № 69. С. 1.

КП(б)У повідомляв про враження голодом сіл району, зокрема й Медвина⁴³. На такому тлі газетна стаття виглядає спробою замаскувати головну причину смерті та виснаження дітей — Голодомор. Якщо припустити, що обвинувачуваний М. Гоголя й цупив продукти, то підштовхував його до цього голод, який руйнував психіку людини. У сусідніх селах Брацлавського р-ну ще наприкінці зими — на початку весни було взагалі зафіксовано випадки канібалізму та самогубства з підвищенням власних дітей⁴⁴.

Бідкання районних газет стосовно різкого зменшення кількості учнів у сільських школах також не могло не бути пов'язаним із Голодомором. Білоцерківська «Радянська нива» у вересні 1933 р. зазначала, що у с. Фастівка з'явилися на навчання лише 60 % школярів, а у селах Мала Вільшанка, Бакали, Коржівка — 50 % учнів⁴⁵. У с. Чернин Таращанського р-ну сіли за парти 40 % дітей⁴⁶. Ще менші цифри наводив коропський «Поліський комунар»: села Карильське — 11,6 %, Нехаївка — 31,4 %, Конятин — 40,4 %⁴⁷. Провину за це преса перекладала на вчителів.

Вивчення матеріалів районних газет Київської та Чернігівської областей дозволило виявити точкові (але від цього не менш значущі) прямі тези про голодування селян, а контекстуальний аналіз із залученням документальних джерел дозволив деконструювати газетні повідомлення в напрямі виявлення завуальованих ознак лютування голоду на всій території обох областей. Це вможливає використання опрацьованих підходів для дослідження під таким кутом районної преси інших регіонів.

Водночас проникнення на шпальти газет свідчень про голодування селян є однозначною вказівкою на інформаційний потенціал місцевої преси, увиразнюючи необхідність повноформатного залучення її матеріалів до актуалізованої джерельної бази. Насамперед це розширить перспективи для з'ясування механізму Голодомору на мікрорівні, тим паче, районні часописи сповнені масивом різнопланових повідомлень про ситуацію у селах, що вможливає мікроісторичні дослідження. Подальші ж узагальнення та концептуалізації спиратимуться на надійніше емпіричне підґрунтя з ухилом на уточнення чи перегляд низки усталених уявлень.

Зрештою матеріали районної преси дезавуюють будь-які спроби заперечити Голодомор та його цілеспрямовану організацію. Адже сама влада у своїх друкованих органах відкрито й неодноразово проговорювалася про голодування селян саме у зв'язку з вилученням зерна під час хлібозаготівлі. Той факт, що це фіксується в різних кліматичних зонах і регіонах господарської спеціалізації додатково (та дуже виразно!) свідчить, що в основі Голодомору лежало не що інше, як намір створити на території УСРР умови, несумісні з життям.

⁴³ Голодомор 1932—1933 років в Україні: Документи і матеріали. Упор. Р.Я. Пиріг. Київ: ВД «Киево-Могилянська академія», 2007. С. 744.

⁴⁴ Там само. С. 744.

⁴⁵ *Радянська нива*. Біла Церква. 16 вересня 1933 р. № 110. С. 1.

⁴⁶ *Голос колгоспника*. Тараща. 4 вересня 1933 р. № 81. С. 1.

⁴⁷ *Поліський комунар*. Короп. 17 вересня 1933 р. № 103. С. 1.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Boriak, H. Holodomor Archives and Sources: The State of the Art. *The Harriman review*. 16 (2), November 2008: The Holodomor of 1932-33. Papers from the 75th Anniversary Conference on the Ukrainian Famine-Genocide. University of Toronto, November 1, 2007. New York, 2008: 21-35.
2. Velykyi Holod v Ukraini 1932—1933 rokiv: U IV t. T. IV: Zvit Konhresovo-prezidentskoi Komisii SSHa z doslidzhennia Velykoho holodu 1932—1933 rr. v Ukraini. Vykonavchyi dyrektor Komisii Dzheims Meis. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Великий голод в Україні 1932—1933 років: У IV т. Т. IV: Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого голоду 1932—1933 рр. в Україні. Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 622 с.].
3. Boriak, H. Sources and Resources on the Famine in Ukraine's State Archival System. *Harvard Ukrainian Studies*. 27. 1/4 (2004—2005): 117-147.
4. Kulchytskyi, S. Chervonyi vyklyk: Istoria komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zahybeli. Vol. 2. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 2. Київ, 2013. 628 с.].
5. Blium, A.V. Sovetskaia tsenzura v epokhu totalnogo terrora 1929—1953. S.-Petersburg, 2020 [in Russian].
[Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора 1929—1953 гг. Санкт-Петербург, 2000. 312 с.].
6. Starovoi, S., Lukianets, K. “Chorni doshky” — represyvna skladova Holodomoru na storkakh ukrainskoi rehionalnoi presy. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*. Kyiv, 2020. 26: 258-275. DOI: 10.15407/rksu.26.258 [in Ukrainian].
[Старовойт С., Лук'янець К. «Чорні дошки» — репресивна складова Голодомору на сторінках української регіональної преси. *Рукописна та книжкова спадщина України*. Київ: НБУ ім. В. Вернадського, 2020. Вип. 26. С. 258—275].
7. Lukianets, K. Ekzystentsiyniy vybir nyzovykh vykonavtsiv khlibozahotivel pid chas Holodomoru za materialamy raionnoi presy Chernihivskoi oblasti. *Problema ekzstentsiynoho vyboru pid chas Holodomoru: Zb. mat. Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* Kyiv, 2019: 243-253 [in Ukrainian].
[Лук'янець К. Екзистенційний вибір низових виконавців хлібозаготівель під час Голодомору за матеріалами районної преси Чернігівської області. *Проблема екзистенційного вибору під час Голодомору-геноциду: Зб. мат. Міжнар. наук.-практ. конф.* Київ, 2019. С. 243—253].
8. Lukianets, K. Radianska raionna presa Chernihivshchyny u 1932—1933 rr.: dzhere-loznavchyi aspekt. *Siverianskyi litopys*. 2020. 4: 131-141. DOI: 10.5281/zenodo.4018438 [in Ukrainian].
[Лук'янець К. Радянська районна преса Чернігівщини у 1932—1933 рр.: джерелознавчий аспект. *Сіверянський літопис*. 1920. № 4. С. 131—141].
9. Kostiv, M. Uchast robsilkoriv u kampaniiakh komunistychnoho totalitarnoho rezhymu na Chernihivshchyni (pochatok 1930-kh rr.). *Siverianskyi litopys*. 1: 133-139. DOI: 10.5281/zenodo.4664248 [in Ukrainian].
[Костів М. Участь робітників у кампаніях комуністичного тоталітарного режиму на Чернігівщині (початок 1930-х рр.). *Сіверянський літопис*. 2021. № 1. С. 133—138].
10. Kostiv, M. Mestnaya pressa USSR nachala 1930-kh godov kak istochnik izucheniia istorii Golodomora. *Bulgarian Historical Review*. 2019. 3-4: 243-258 [in Russian].
[Костів М. Местная пресса УССР начала 1930-х годов как источник изучения истории Голодомора. *Bulgarian Historical Review*. 2019. 3-4: 243—258].

11. Kostiv, M.B. Ukrainian SSR regional press as an instrument of communist propaganda in Chernihiv region (1929—1933): Thesis for a PhD degree. Zaporizhzhia, 2021. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/PhD/kostiv/kost_v_mikhajlo_disertats_ua.pdf [in Ukrainian]. [Костів М.Б. Регіональна преса УСРР як інструмент комуністичної пропаганди на Чернігівщині (1929—1933): Дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 032 — історія та археологія. Запоріжжя. 2021. 297 с. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/PhD/kostiv/kost_v_mikhajlo_disertats_ua.pdf (дата звернення 01.10.2023)].
12. Pyrih, R.Ya. (Comp.). Holodomor 1932—1933 rr. v Ukraini: dokumenty i materialy. Kyiv, 2007 [in Ukrainian]. [Голодомор 1932—1933 рр. в Україні: Документи і матеріали. Упор. Р.Я. Пиріг. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. 1128 с.].
13. Boriak, T. (Comp.). 1933: “I choho vy shche zhyvi?”. Kyiv, 2016 [in Ukrainian]. [1933: «І чого ви ще живі?». Упор. Т. Боряк. Київ: Каіо, 2016. 719 с.].

Надійшла / Received 02.10.2023

Ihor YAKUBOVSKYI

Candidate of Architecture,

Docent at the Department of Basics of Architecture and Architectural Design,
Kyiv National University of Construction and Architecture (Kyiv, Ukraine)

yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>

BY READING BETWEEN THE LINES: THE HOLODOMOR
ON THE PAGES OF THE DISTRICT PRESS
OF KYIV AND CHERNIHIV REGIONS IN 1932—1933

The aim is to identify the peculiarities of the information recording about the Holodomor in the district press of the Kyiv and Chernihiv regions in 1932—1933. **Methodology** based on the principle of historicism, combines the methods of contextual analysis, abstraction, comparison, and systematization. **Main research results.** An array of direct and indirect information about the emergence of the Holodomor is revealed. It is discovered that despite the total pro-government orientation of the district press and strict censorship, even direct mentions of the famine penetrated the newspaper columns. The complex of hidden information is concentrated in materials related to public catering, distribution of advances, cutting the unripe wheat heads, the seizure of a meager amount of grain, and the setting of grain procurement plans for individuals higher than the gross harvest. The information on the starvation of peasants territorially covers different parts of the forest-steppe and Polissia zones of both regions and chronologically — the end of 1931 — the middle of 1933. **Prospects for further work** lie primarily in using developed approaches for studying the district press of other regions. In addition, it is determined that there are reasons to find the micro-level correlation between grain procurement plans and the gross harvest on the basis of newspaper materials. **The practical significance of the results achieved.** The traced features of the reflection in the district press on the problems of the peasants' starvation additionally refute the desire to deny the fact of the purposeful organization of the Holodomor. The authorities showed that the Holodomor was based on nothing more than a deliberate intention to create conditions incompatible with life on the territory of the entire Ukrainian SSR, blurring out in the press about the famine in various climatic zones and regions of economic profiles due to the grain seizure.

Keywords: *Holodomor, district press, Kyiv region, Chernihiv region, direct and hidden information.*